

ƏMƏK MƏHSULDARLIĞI VƏ ƏMƏK ÖDƏNİŞİ STATİSTİKASI

Plan

1. Əmək məhsuldarlığının və əmək ödənişinin statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın vəzifələri
2. Natural, şərti-natural, əmək və dəyər istifadəsilə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi göstərijiləri
3. Orta saatlıq, ortaqünlük və orta aylıq (ortailik) məhsul istehsalı və onların qarşılıqlı əlaqəsi
5. Əmək ödənişinin forma, sistem və göstərijiləri
6. İşçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin tərkibi

1. Əmək məhsuldarlığının və əmək ödənişinin statistik öyrənilməsinin zəruriliyi və statistikanın vəzifələri

Məhsuldarlıq dedikdə məhsul buraxılışının istehsal amilləri məsrəfinə nisbəti başa düşülür. Yəni, məhsuldarlığı hesablayarkən müəyyən həjmdə istehsal amili hesabına nə qədər məhsul istehsal olunduğu müəyyən edilir. Amillərin məsarifi dedikdə, məhsul istehsalına jəlb olunan bütün amillərin (ümumi məhsuldarlıq), yaxud da müəyyən amilin məsarifi başa düşülür.

Əmək məhsuldarlığı dedikdə, konkret əməyin nəticəsi, yəni onun müəyyən vaxt ərzində məhsul yaratmaq qabiliyyəti başa düşülür. Hazırda əmək məhsuldarlığının tətbiq olunan göstərijisi istehsal olunan məhsulun həjminin sərf edilən əməyin miq-darına nisbətindən ibarətdir. Bu zaman əmək məhsuldarlığının natural göstərijilərində konkret əməyin nəticəsi əks olunur. Natural göstərijisi iş vaxtı vahidində istehsal olunan istehlak dəyərlərinin miqdarından ibarət olmaqla işçi qüvvəsi fəaliyyətinin nəticəsini əks etdirir.

Məhsul istehsalında janlı və keçmiş (maddiləşmiş) əmək iştirak edir. Janlı əmək məsrəflərinə görə fərdi, lokal və ijtimai əmək məhsuldarlığını müəyyən etmək olar. Fərdi əmək məhsuldarlığı işçi yerləri səviyyəsində, ayrı-ayrı kollektivlər (müəssisələr, təşkilatlar, iqtisadiyyat sahələri) üzrə janlı əmək məsrəflərinin səmərəliliyini səjiyyələndirir. Janlı əmək məsrəflərinin ölkə miqyasında səmərəliliyi ijtimai əmək məhsuldarlığını (İƏM) əks etdirir:

Məhsul və xidmətlərin həjmi

İƏM= -----

Janlı və maddiləşmiş əmək məsrəfləri

İşçi qüvvəsinə çəkilən xərjlərin tərkibində əmək haqqının xüsusi çəkisi təxminən 60-70% təşkil edir. Bazar münasibət-lərinə keçidlə əlaqədar olaraq bu kateqoriyanın məzmunu da xeyli dəyişmişdir. Məsələn, hazırda əmək haqqı fondunun tərkibində əlavə olaraq qidaya, yanajağa görə ödənişlər və bir sıra sosial güzəştlər də uçota alınır.

Müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdığı şəraitdə iqtisadiyyatın dövlət sektoru ildən-ilə ixtisar olunur və əmək ödənişi məsələlərinin həllində müəssisə və təşkilatların hüquqları xeyli genişlənir. Müəssisələr əmək ödənişi və maddi həvəsləndirmə formasını, işçilərin tarifi dərəcələrini və vəzifə maaşlarını müstəqil olaraq müəyyən edirlər. Bütün bunlar əmək ödənişində yeni proseslərin inkişafına səbəb olmuş və bu da öz növbəsində əmək haqqının təhlilində yeni metodların tətbiqini zərurətə çevirmişdir.

Göstərilənlərlə əlaqədar olaraq sosial-iqtisadi statistika əmək məhsuldarlığının və əmək ödənişinin səviyyəsini ölçməli, onların dinamikasını öyrənməli, müxtəlif amilərin əmək məhsuldarlığına və əmək ödənişinin səviyyəsinə təsirini müəyyən etməlidir. Statistika əmək məhsuldarlığının ölçülməsi metodo-logiyasını da təkmilləşdirməlidir.

2. Natural, şərti-natural əmək və dəyər ifadəsilə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi göstərijiləri

Sosial-iqtisadi statistika əmək məhsuldarlığı göstərijilərini hesablayarkən kəsrin surəti ilə məxrəjinin müqə-yisəliliyi məsələsinə həmişə diqqət yetirir. Bu məsələ müəs-sisənin sahəvi mənsubiyyətindən asılıdır. Məsələn, kənd təsərrüfatı müəssisələrində məhsul vahidinə əmək məsrəfləri, ticarətdə bir işçiyə düşən mal dövriyyəsi hesablanır. Bu zaman əmək məhsuldarlığının müstəqim (W) və əks (t) göstərijiləri hesablanır:

$$W = \frac{q}{T} \quad ; \quad W = \frac{qp}{T} \quad ; \quad t = \frac{T}{q} \quad ; \quad t = \frac{T}{qp}$$

burada q – məhsulun natural ölçüdə həjmini; qp - məhsulun dəyər ifadəsi ilə həjmini;

T – iş vaxtı məsarifini (adam-saatla, işçilərin orta sayı ilə) göstərir.

Məhsulun həjmi natural, şərti-natural və dəyər ifadə-sində uçota alındığından orta hasilat göstərijiləri də həmin ölçülərdə hesablanır.

3. Ortasaatlıq, ortagünlük və ortaaylıq (ortarüblük, ortaillik) məhsul istehsalı göstərijiləri və onların qarşılıqlı əlaqəsi

İş vaxtının qəbul edilən ölçü vahidindən asılı olaraq or-tasaatlıq, ortagünlük, ortaaylıq, orta rüblük və ortaillik ha-silat müəyyən edilir. Ortasaatlıq hasilat istehsal olunmuş məhsulun həjmini həmin dövrdə əsas və köməkçi fəhlələr tərə-findən işlənmiş adam-saatların ümumi sayına bölməklə he sablanır. Bu göstərijisi faktiki işlənmiş bir saat ərzində orta hasilatı səjiyyələndirir, əmək məhsuldarlığının səviyyəsini daha düzgün əks etdirir.

Ortagünlük hasilat isə istehsal olunmuş məhsulun həj-mini fəhlələrin işlədiyi adam-günlərin sayına bölməklə he-sablanır. Ortagünlük hasilat iş günündən nə dərəcədə məhsuldar istifadə olunduğunu səjiyyələndirir. O, ortasaatlıq hasila-tın iş gününün orta uzunluğuna hasilinə bərabərdir. Ortaaylıq hasilat isə istehsal olunmuş məhsulun həjmini əsas heyətin orta sayına bölməklə hesablanır. Bu göstərijisi aydakı iş günlərindən istifadə dərəcəsini də əks etdirir. Bir müəssisənin misalında əmək məhsuldarlığının səviyyəsini və dinamkasını təhlil edək.

Jədvəl 5 Əmək məhsuldarlığının səviyyəsi və dinamikası göstərijiləri

Əsas ildə Göstərijilər	Əsas ilə Hesabat nisbətən ilində hesabat ilində %-lə	
	1.İstehsalçının qiymətlərilə Ümumi Daxili Məhsul, man.	186053
2.Əsas fəaliyyət işçilərinin orta illik sayı, nəfər	3325	3305 99,4

O jümlədən fəhlələr	2888	2818	97,6
3.Fəhlələr işləmişlər, min adam-gün	814	759	93,2
4. Fəhlələr min adam-saat işləmişlər	5560	5191	93,4
5.İş gününün orta uzunluğu, saat	6,83	6,84	100,1
6. Bir siyahı fəhləsinə düşən iş günləri	281,86	269,34	95,6
7.Əsas fəaliyyət üzrə işçilərin tərkibində fəhlələrin xüsusi çəkisi, faizlə	86,86	85,27	98,2
8. Fəhlələrin orta saatlıq hasilatı, man.	33,46	36,78	109,0
9. Fəhlələrin orta günlük hasilatı, man.	228,56	251,57	110,1
10. Fəhlələrin orta illik hasilatı, man.	64422	67757	105,2

11.Bir siyahı işçisinin ortaillik hasilatı
man. 55956 57772 103,2

Müəssisədə bir fəhlə və bir işçi hesabı ilə orta saatlıq, or-tagünlük və ortaillik hasilat göstərijiləri əsas ilə nisbətən he-sabat ilində xeyli artmışdır. Həmin göstərijilərlə iş vaxtı məs-rəfləri arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Əgər bir adam-saata düşən hasilatı iş gününün orta uzunluğuna vursaq, 1 adam-gün hesabı ilə hasilatı taparıq:
Əsas ildə $33,4 \times 6,83 = 228,56$ min man;
Hesabat ilində $36,78 \times 6,84 = 251,57$ min man.

Əgər 1 adam-gün hesabı ilə hasilatı iş ayının orta faktiki davametmə müddətinə vursaq, bir fəhlənin aylıq (rüblük, il-lik) hasilatını hesablayarıq. Əgər bir fəhlənin ortaillik hasilatını bütün işçilərin tərkibində fəhlələrin tutduğu xüsusi çəkisinə vursaq hər siyahı işçisinə düşən illik hasilatı taparıq.

İjtimai əmək məhsuldarlığını milli iqtisadiyyatın müxtə-lif sahələrində yaradılan ümumi daxili məhsulun və ya milli gəlirin həjmini məşğul olan işçilərin ortaillik sayına bölməklə hesablamaq olar. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında 2005-ji ildə 11875,6 milyon manat ümumi daxili məhsul is-tehsal olunmuş və iqtisadiyyatda məşğul olan işçilərin ortaillik sayı 38050,2 min nəfər olmuşdur. Deməli, ijtimai əmək məh-suldarlığı 1 işçi hesabı ilə $11875,6 : 38050,2 = 308,4$ min manat olmuşdur.

4. Əmək ödənişinin forma, sistem və göstərijiləri

Əmək ödənişi – işçilərin istehsal olunan məhsula, gös-tərilən xidmətlərə və yaxud işlənmiş vaxta görə müntəzəm olaraq aldıkları məbləğlərdir. Buraya əmək haqqı fondundan ödənişlər, birdəfəlik mükafatlar və başqa ödəmələr daxildir. Əmək haqqı fonduna daxildir:

- 1) müəssisə və təşkilatların işlənmiş vaxta görə hesab-ladığı natura və pulla əmək haqqı məbləğləri;
- 2) əmək şəraiti və iş recimi ilə əlaqədar olan həvəslən-diriji əlavələr və kompensasiyalar;
- 3) qida, mənzil və yanacaq üçün müntəzəm olaraq ödənilən məbləğlər.

Müəssisədə fəhlələrin əmək haqqı fondu saatlıq, günlük və aylıq əmək haqqı fondlarından ibarətdir.

Saatlıq əmək haqqı fondu faktiki işlənmiş adam-saatlara görə hesablanan əmək haqqını əhatə edir. Tarif fondunun bütün ünsürləri onun tərkibinə daxil edilir.

Günlük əmək haqqı fondu faktiki işlənmiş adam-günlərə görə ödənişlərdən ibarətdir.

Aylıq əmək haqqı fonduna günlük əmək haqqı fondunun bütün ünsürləri və habelə növbəti və əlavə məzuniyyətlərin haqqı, işlənməmiş vaxta görə ödənişlər, birdəfəlik və həvəs-ləndiriji ödənişlər, qida, mənzil və yanacaq üçün ödənişlər daxil edilir. Əmək haqqının iki forması vardır:

- 1) İşəməzd. Bu halda məhsulun və ya görülən işin hər vahidi üçün əmək haqqı hesablanır;
- 2) Vaxtaməzd. Onun məbləği faktiki işlənmiş vaxtın saatla miqdarını müəyyən olunmuş tarif qiymətinə vurmaqla tapılır.

İşəməzd əmək haqqı çərçivəsində əmək ödənişinin bir sıra sistemləri vardır:

1. Əmək haqqının müstəqim işəməzd sistemi. Bu zaman əmək haqqı istehsal olunan məhsulun hər vahidi üçün hesablanan qiymətlə ödənilir; bu işə işin tarif qiymətini gündəlik hasilatın həjminə vurmaqla hesablanır.
2. Müstəqim-mükafatlı sistemdə mükafatlandırma şərtlərinə əməl etdikdə işçiyə əlavə olaraq mükafat hesablanır.
3. Əmək ödənişinin işəməzd – mütərəqqi sistemində fəhləyə normanın yerinə yetirilməsi hüququnda əmək haqqı əsas işəməzd qiymətlərlə, normadan artıq görülən iş isə yüksək qiymətlə ödənilir. Vaxtaməzd forma çərçivəsində iki sistem vardır: 1. İşçi-lərin əməyinin ödənilməsinin sadə vaxtaməzd sistemi. Bu halda əmək haqqı faktiki

işlənmiş iş vaxtının miqdarına və verilmiş tarif dərəcəsinin qiymətinə əsasən hesablanır. 2. İşçi-lərin əmək ödənişinin mükafatlı-vaxtamuzd sistemi. Bu halda işçilərə yüksək göstərijilərə görə əlavə olaraq mükafat hesablanır.

Əməyin ödənilməsinin akkord sistemi. Bu halda əmək haqqı akkord tapşırığına daxil olan işlər kompleksini yerinə yetirməyə görə müəyyən edilir. Bu sistem əməyin təşkilinin briqada formasında tətbiq edilir. Bu sistem daxilində akkord-işəmuzd və akkord-mükafatlı sistemlər fərqləndirilir.

İşçilərin əməyinin ödənilməsi göstərijiləri: onların isteh-lakına yönəldilən vəsaitdən: əməyin ödənilməsinə çəkilən başqa məsrəflərdən; müəssisənin mənfəəti və başqa mənbələri hesabına işçilərə nəqd pul ödənişləri və mükafatlardan; səhm-lər üzrə ödənilən dividendlərdən və sosial güzəştlərdən ibarət-dir. Ümumi əmək haqqı işçilərə nəqd pulla verilən və əməyin natura formasında ödənişindən ibarətdir. Nəqd əmək haqqına işçilərə görülmə işlərə (və yaxud işlənmiş vaxta) görə işəmuzd və vaxtamuzd qiymətlərlə, tarif dərəcələri ilə vəzifə maaşları üzrə hesablanan məbləğlər daxil edilir. Onun məbləği satış-dan əldə olunan pul mədaxilinin və yaxud mənfəətin məb-ləğindən müəyyən faizlə də hesablana bilər. Əmək haqqının tərkibinə istehsal nailiyyətlərinə görə, xidmət ilinə görə, iş stacına görə, iş reciminə və əmək şəraiti ilə əlaqədar olan başqa ödənişlər də daxil edilir.

Əməyin natura formasında ödənilməsi işçilərə müəyyən mallar verməklə və müəyyən xidmətlər göstərməklə həyata keçirilir. Məsələn, işçilərin və onların ailə üzvlərinin şəxsi tələ-batını ödəmək üçün verilən məhsullar, kommunal xidmətləri-nin ödənilməsi, ərzaq, mənzil və yol xərcində güzəştlər və ya-xud işə gəlmək üçün çəkilən nəqliyyat xərclərinin ödənilməsi və s. Daha çox müəssisə və təşkilatların marağı ilə əlaqədar olan xərclər isə əmək haqqına daxil edilmir. Bura işçilərin iş qəbulu, başqa işə keçirilməsi vaxtı ödənilən birdəfəlik müavi-nətlər və gündəlik xərclər, ezamiyyə xərcləri, şəxsi məşınlar-dan xidməti məqsədlər üçün istifadəyə görə verilən kompen-sasiyalar, işçilərin əmək şəraitini yaxşılaşdırmaqla əlaqədar olan xərclər, verilən xüsusi paltarların və ayaqqabıların dəyəri və s. daxildir. Əhalinin sosial müdafiəsinə faktiki ayırmalar müəssisələrin, idarə və təşkilatların və habelə əhalinin sosial müdafiəsi fonduna ödənişlərindən yararır.

Sosial müdafiəyə şərti hesablanan ayırmalar işverənlərin öz işçilərinə və buna hüququ olan başqa şəxslərə verdiyi bir-başa ödənişlərdən ibarətdir.

Onlara aiddir: iş müqaviləsi dayandırıldıqda verilən işdən çıxma haqqı, müəssisənin ləğvi və yaxud yenidən təşkili ilə əlaqədar olaraq ixtisara düşən işçilərə verilən məbləğlər; istehsal zədələrinə görə əmək qabiliyyətinin qismən və ya tamamilə itirilməsinə görə əlavə haqq; pensiyalara əlavələr; pensiyaya çıxan işçilərə birdəfəlik müavinətlər; təhsillə əlaqədar olan məzuniyyətlərin haqqı; öz körpəsinə qulluqla əlaqədar olaraq 3 ilə kimi qismən ödənilən məzuniyyətdə olan qadınlara verilən kompensasiya; ali və orta ixtisas məktəblərində oxumağa göndərilən tələbələrə verilən təqaüdlər; işçilərin və onların uşaqlarının istirahət evlərinə, sa-natoriyalara və ekskursiyalara göndərilməsi xərjləri və s.

Muzdlu işçilərin əmək haqqı işverənin hesabat dövründə yerinə yetirilmiş işə görə müzdlu işçiyə pul və ya natura şəklində ödədiyi haqq deməkdir. Əmək haqqı ma-liyyələşdirmə mənbəyindən asılı olmayaraq pul və natura formasında hesablanan bütün qazanj növlərini, müxtəlif əla-vələri və sosial güzəştləri əhatə edir.

5. İşçi qüvvəsinə çəkilən xərjlərin tərkibi

İşçi qüvvəsinə xərjlər iki istiqamətdə ödənilə bilər: muzdlu əməkdən istifadə ilə əlaqədar olaraq müəssisənin xərjləri və bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində işçi qüvvəsinə məsrəflər. Birinci halda işçi qüvvəsinə çəkilən elə xərjlərə diq-qət yetirilir ki, bu məsrəfləri bilavasitə işverənlər edirlər. İkinci halda işçi qüvvəsinə çəkilən xərjlər hesablanarkən dövlətin sosial təminat, pensiya və başqa proqramları maliyyələşdir-məyə çəkdiyi xərjlər də nəzərə alınır. Statistika təjribəsində işverənlərin işçi qüvvəsinə çəkdiqləri xərjlər konsepsiyasına üstünlük verilir. Bununla yanaşı beynəlxalq müqayisələr üçün işverənlərin işçi qüvvəsinə çəkdiqləri xərjlərə dair məlumatlar həmin xərjlərin maliyyələşdirilməsində dövlətin iştirakı haq-qında məlumatlarla tamamlanır.

Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq işçi qüvvəsinə xərjlər iki ildən bir keçirilən xüsusi birdəfəlik seçmə tədqiqat-ları aparmaqla öyrənilir.

Müəssisənin işçi qüvvəsinə xərjləri – bu görülən işlərə görə müzdlu işçilərə natura və pulla hesablanan haqlardan və təşkilatın öz işçilərinin xeyrinə çəkdiqləri əlavə xərjlərdən ibarətdir. Beynəlxalq standart təsnifatda işçi qüvvəsinə xərjlərin tərkibində aşağıdakı xərjlər ayrılır:

1) əvvəlki dörd qrup əmək haqqı fondunun tərkibinə daxil olan əmək ödənişinə çəkilən xərjlər: həm işlənmiş vaxtın, həm də işlənməmiş vaxtın ödənilməsi, habelə birdəfəlik hə-vəsləndiriji ödənişlər və natura formasında müntəzəm ödə-nişlər (qidalanma, yanacaq və mənzil haqqı);

2) işçilərin mənzillə təmin olunmasına müəssisənin xərc-ləri: işçilərin mülkiyyətinə verilən mənzilin dəyəri, müəssisənin mənzil fondunun saxlanması xərjləri; işçilərə mənzil tikintisi üzrə ilkin ödəniş üçün və ya bu məqsədlə alınmış krediti geri qaytarmaq üçün verilən məbləğlər;

3) işçilərin sosial müdafiəsinə çəkilən xərjlər. Bu qrupun tərkibində xərjlərin dörd növünü ayırmaq olar: dövlət sosial müdafiə fonduna; məjburi ayırmalar; qeyri-dövlət pensiya fondlarına ödənişlər; sosial səjiyyəli ödənişlərin bir hissəsini təşkil edən xərjlər, məsələn, işçilərin pensiyasına əlavələr, işçilərə və onların ailə üzvlərinə istirahət və müalicə üçün verilən göndərişlərin ödənilməsi; səhiyyə idarələrinin və başqa təşkilatların müəssisəsinin işçilərinə göstərdikləri xidmətlərin ödənilməsi; müəssisənin balansında oturan tibbi məntəqələrin, profilaktoriyaların, istirahət evlərinin saxlanması xərjləri;

4) kadrların hazırlanması və ixtisasının artırılması xərjləri;

5) işçilərə mənzil-məişət xidmətləri göstərilməsi xərjləri;

6) muzzdlu əməkdən istifadə ilə əlaqədar olan sair xərjlər, məsələn, iş və istirahət yerinə getmə xərjləri, işçilərə pulsuz verilən formalı paltarların dəyəri;

7) işçi qüvvəsindən istifadə ilə əlaqədar olan vergilər (işçilərə normativdən artıq verilən əmək haqqı xərjləri və

8) habelə xarici işçi qüvvəsinin işə jəlb olunmasına görə ödənişlər). Müəssisə və təşkilatlarda müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirməyə görə, hamiləliyə və doğuma görə, uşağa baxmaqla əlaqədar olan müavinətlər, sosial sfera obyektlərinin və mən-zillərin əsaslı tikintisi xərjləri, müəssisənin mülkiyyətində işti-rakdan işçilərin əldə etdiyi gəlirlər (dividentlər, faizlər və s.) işçi qüvvəsinə çəkilən xərjlərə daxil edilmir. Janlı əməkdən istifadənin səmərəliliyini səjiyyələndir-mək üçün işlənmiş vaxtın hər vahidi üçün orta xərc göstəri-jilərindən (bir saat və bir işçi hesabı ilə) istifadə olunur. İşçi qüvvəsinə ortasaatlıq xərjlər bu məqsədlə çəkilən xərjlərin məbləğini, məhsul istehsalı və satışı prosesində real əmək məsrəflərini xarakterizə edən işlənmiş adam-saatların miqdarına bölməklə hesablanır. İşçi qüvvəsinə müəssisənin ortasaatlıq və ortaaylıq xərjlərinin qarşılıqlı əlaqəsi

$X_{ay} = X_s \times a \times b,$

Burada, X_{ay} – ayda bir işçiyə çəkilən xərjləri (işçi qüvvə-sinin qiymətini);

X_s – işlənmiş 1 adam-saata düşən xərci; a- iş gününün orta uzunluğunu; b - iş ayının orta uzunluğunu göstərir.

İşçi qüvvəsinə çəkilən xərjlərin tərkibi təkcə xərc ünsürləri üzrə deyil, həm də sahələr, bölgələr və işçilərin kate-qoriyaları üzrə öyrənilməlidir. Müəssisələrin işçi qüvvəsinə xərjlərinin əsas ünsürü əmək ödənişidir. 2005-ji ilin məlumatına görə, işçi qüvvəsinə çəkilən xərjlərin ümumi məbləğində onun hissəsi kimya və neftkimya müəssisələrindəki 57,1 faizdən ticarət təşkilatlarındakı 68,4 faizə qədər fərqlənir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, 1 işçiyə düşən orta aylıq xərcin ən yüksək məbləği yanacaq sənayesində (652 min manat), metallurjiyada (596,5 min manat), ən az səviyyəsi yüngül sənayedə (155,2 min manat) və ijtimai iaşədədir (171,5 min manat).

Əmək məhsuldarlığına və əmək ödənişinə dair statistik informasiyanın əsas mənbəi müəssisə və təşkilatların rüblük hesabatları və habelə vaxtaşırı keçirilən seçmə tədqiqatlarıdır.